

УДК 93/94

В.М. Орлик, проф., д-р іст. наук

Кіровоградський національний технічний університет

ПРОБЛЕМА ДОСТОВІРНОСТІ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Стаття присвячена проблемам методології дослідження історії Російської імперії в першій половині XIX ст. Особлива увага приділена методологічним особливостям використання статистичних даних.

методологія, методи, статистичні дані

На шляху нашої держави до створення економічних підвалин демократичного суспільства виникає гостра потреба у вивченні та осмисленні економічної історії, зокрема фінансової політики та основних вітчизняних фінансових інститутів, особливо в період визрівання та формування буржуазного суспільства. Серйозні зміни в економіці країни за останні роки мають стимулювати ріст суспільного інтересу до складових фінансової політики, зокрема податкової. Активні пошуки законодавцями та економістами ефективної моделі податкової системи України все гостріше виявляють пов'язані з нею нові (а часто й старі) проблеми законодавства, тому особливої ваги набувають дослідження з історії фінансів, фінансової політики та законодавства. Серед складного комплексу питань, що стосуються Російської імперії, значне місце належить проблемам, пов'язаним із фіскальною політикою двору Романових, взаємовідносинам у царині державних доходів між різними

верствами населення та центральною і місцевою владою. Найбільш складним для дослідників є період кінця XVIII – середини XIX ст.

Ще наприкінці XIX ст. академік Імператорської Академії наук І. І. Янжул указував: «Лише одне порівняння та співставлення історичних фактів, заглиблення у досвід минулого дає нам можливість раціонально оцінювати вірність, доцільність і застосовність того чи іншого фінансового заходу, того чи іншого джерела державних доходів» [1, 51]. Проте наукове пізнання економічної історії не зводиться лише до опису фактів і подій історичного минулого, воно потребує їх концептуального й теоретичного осмислення, що, у свою чергу, вимагає використання цілого арсеналу наукових методів пізнання. Саме тому однією з найважливіших проблем дослідження економічної історії, як, до речі, й будь-якої іншої наукової сфери, залишається її методологія.

Під час дослідження проблем історії фінансової політики, як показала практика, серед методологічного інструментарію, який дає змогу не лише зрозуміти динаміку процесу еволюції економіки та суспільно-політичних подій в Російській імперії, але й зібрати комплекс необхідних даних про конкретні історичні події, факти, а також стосовно окремих особистостей, вагоме місце посідає статистичний метод. Доцільність його використання полягає в тому, що він дозволяє скористатися результатами аналізу цифрового матеріалу, а це відкриває перспективи для значно глибшого розгляду порушених проблем та відповідних висновків.

Використання різноманітних статистичних даних як опублікованих, так і власне архівних становить досить складну проблему методологічного характеру у процесі дослідження різних аспектів фінансової політики дореформеної Російської імперії. Справедливість висловленого potwierджується вже тим, що до реформи В. Татаринова 1862 р. держава не мала єдності кас: до державного розпису (бюджету) не входили всі

прибуткові й видаткові статті, а відомства «не включали в сметы различные поступавшие к ним сборы и доходы..., рядом с общими государственными финансами существовали отдельные финансы учреждений, которые собирались и расходовались без ведомства Министерства финансов» [2, 67]. Аналіз державних розписів (бюджетів) кінця XVIII – початку XIX ст. свідчить, що більше половини державних надходжень складали прямі (окладні) податки з населення. Так, наприклад, за опублікованим Т. Локтем, відомим російським ученим кінця XIX – початку XX ст., державним розписом на 1797 р. річний доход імперії складав 63673194 руб. 64 ½ коп., з яких прямі податі становили 33 150 580 руб. 82 ¼ коп. (52,07 %). До них, зокрема, належали податі з купецького капіталу – 1 075 526 руб. 24 коп. (1,70 %); подушне з міщан – 1 314 529 руб. (2,06 %); подушне з козаків і військових обивателів, що мали право винокуріння, – 1 049 068 руб. 30 коп. (1,65 %); подушне з інших категорій селян – 14 390 053 руб. 43 ¾ коп. (22,60 %); оброчних зборів з різних груп державних селян – 14 707 921 руб. 95 ½ коп. (23,10 %); накладних по 2 коп. з рубля (з подушної податі й оброчного зборів) – 613 481 руб. 89 коп. (0,96 %). Окрім того, державна скарбниця отримувала 18 089 393 руб. 58 ½ коп. (28,41 %) від питних відкупів, 753 806 руб. 59 ¼ коп. (1,18 %) з оброчних статей, 5 978 289 руб. 81 ¼ коп. (9,3 %) митних зборів, 841 947 руб. 81 коп. (1,3 %) соляного доходу, 1 426 484 руб. 52 ½ коп. (2,%) з гірничих заводів і 3 432 691 руб. 47 ¾ коп. (5,3%) від інших неокладних зборів [3, 106 – 107].

Наведені дані переконують в тому, що більше половини державних надходжень – 52,06 % – складали прямі (окладні) податки з населення. Крім цього, було ще близько 2 502 132 руб. 26 коп. місцевих зборів, котрі залишалися на місцях і використовувалися в тому числі й для фінансування загальнодержавних потреб: утримання апарату управління,

поліції, розквартирування військових частин, опалення військових об'єктів та ін. Бюджетні надходження розподілялися між різними відомствами. Так, із загальної суми запланованих 63 673 194 руб. 64 ½ коп. на військове відомство виділялося 20 млн. руб., на морське – 5 млн. руб., на цивільне – 6 млн. руб., по 1 млн. руб. – імператриці, уділам, імператорській сім'ї, іноземному департаментові, духовному штату, 3 млн. 650 тис. руб. – на кабінет її імператорської величності, 3 млн. 600 тис. руб. – на її двір і 1 221 762 руб. – на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії, 1 млн 673 тис. руб. – на тимчасові пенсії, 1 млн. 200 тис. руб. – на будівлі й водні комунікації, 6 млн. руб. – на сплату зовнішніх боргів, по 3 млн. – на сплату внутрішніх боргів і на знищення асигнацій і 4 328 432 руб. залишку на інші нагальні потреби [3, 107–108].

Як бачимо, навіть досить приблизний розпис державних видатків продемонстрував, що з них близько 39,26 % виділялося на військові потреби, і це без урахування коштів, що витрачалися з місцевих бюджетів і натуральних повинностей населення губерній, у яких дислокувалися військові частини та флоти; а близько 21 % сумарно – на утримання імператорського двору. Аналізований нами розпис 1797 р. свідчить про відсутність точних розрахунків видаткової частини, особливо це стосується військового відомства й імператорського двору. Єдиною статтею, що була обрахована з точністю до рублів, були видатки на училища, виховні будинки, лікарні та штатні пенсії. Усі інші суми, як правило, округлялися до мільйонів рублів, що свідчить про досить приблизні підрахунки й підганяння їх під доходну частину.

У Російській імперії навіть у період після формування міністерської системи управління діяльність Державного Контролю, як зазначав відомий дожовтневий дослідник І. Блех, обмежувалася лише «ревизией общих отчетов Министерских Департаментов и Главных Управлений, не касаясь

поверки всех частных счетов и подлинных приходных и расходных книг. Ревизии в действительном смысле слова Государственный Контроль не приводил» [4, 205–206]. Окрім цього, населення виконувало значну кількість натуральних повинностей, які досить часто супроводжувалися грошовими витратами. А кошти, котрі збиралися під виглядом податей, інколи не були такими насправді, а лише наслідком зловживань місцевих чиновників. За свідченням одного з чиновників Казанської кримінальної палати, «какой-нибудь ничтожный писарь мог облагать целую волость им самим выдуманным налогом для небывалой турецкой войны и взыскивать его безнаказанно годы» [5, 138].

Князь О. І. Васильчиков указував на відсутність у владних інституцій різного рівня достовірних даних щодо земських повинностей, наголошуючи, що відомості про ці повинності «никогда не могли быть ревизованы по многим причинам, из коих первая была та, что они никогда не могли быть сведены самим начальством; губернаторы встречали депутатов обыкновенным приветствием, что отчеты не готовы, и что они просят их погостить в губернском городе, покуда канцелярия окончательно их перебелит и поверит... Сами сметные исчисления представляли хаос, из коего никто не мог и подумать выдти и всего менее те второстепенные чиновники, коим поручался неблагодарный труд составления этих однообразных перечней. Это были обыкновенные ловкие и сметливые люди, набившие себе руку в счетоводстве, умевшие сводить итоги по ошибочным и примерным счетам, и прятать концы там, где они слишком ярко выходили наружу» [6, 630-632]. Це слова людини, котра знала порушену проблему безпосередньо, адже князь протягом 1848–1851 рр. очолював повітове, а потім у 1851 – 1854 рр. і губернське дворянство Новгородської губернії. Саме по цій губернії О. І. Васильчиков наводить різні приклади, коли «в течении 20-ти лет, платилось по 3 или

4-ре рублей на ремонт упраздненной парусной фабрики, которая во все это время чинилась и ремонтировалась из сумм военных поселений» [6, 632], або коли на будівництво поштової станції «исчислено было около 16000 руб., и эта сумма, ассигнованная единовременно, взыскивалась в течение 6-ти или 9-ти лет ежегодно, а самая постройка, вследствие открытия железной дороги, была отменена и никогда не производилась. Многие мосты, на содержание коих отпускались суммы, никогда не могли быть отысканы и давно уже не существовали» [6, 632].

Не менш вагомою залишається проблема достовірності дослідження географічного розподілу фінансів дореформеної Російської імперії як доходної, так і видаткової частин. Цілком слушно ще в кінці XIX ст. відомий учений, професор Київського університету Святого Володимира М. Яснопольський наголошував, що «до 1868 года у нас совершенно не имеется опубликованных данных» [7, 25]. Тому, зважаючи на неможливість визначення абсолютно точних сум доходів і видатків імперії Романових зазначеного періоду, адже цифри, наведені навіть у «всеподданнейших» доповідних записках міністра фінансів, досить далекі від реальності, дослідники не повинні займатися з'ясуванням таких даних. Завдання полягає в іншому – важливо виявити тенденції та особливості формування доходної й видаткової частин державних розписів.

Джерела та література

1. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: «Статут», 2002. – 555 с.
2. Коняев А. И. Финансовый контроль в дореволюционной России. (Очерки истории). – М., 1959. – 164 с.

3. Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 240 с.
4. Блѣх И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. – 211 с.
5. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – Т. 2. Реализация и последствия реформы. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 657 с.
6. Васильчиков А. Земская повинность в России. Исторический очерк // Вестник Европы – 1871. – Кн.2. – С. 628 – 666 с.
7. Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. – Ч.1. – К.: Тип. Императорского Университ. св. Владимира, 1890. – 236 с.

В. Орлик

Проблема достоверности статистических данных в исследованиях проблем истории экономической политики правительства Российской империи

Статья посвящена проблемам методологии исследования истории Российской империи в первой половине XIX в. Особое внимание уделено методологическим особенностям использования статистических данных.

методология, методы, статистические данные

B. Orlik

The problem of reliability of statistical data in the study of the history of economic policy of the Government of the Russian Empire

Article deals with problems of methodology of research into the history of the Russian Empire in the first half of XIX century. Particular attention is paid to the methodological characteristics of statistical data.

methodology, methods, statistics